

жумшап, кайсы чыгармасына бөтөнчө маани бергенин ажыратуу кыйын. «Бетме-бет» повестинен баштап бүткүл күчү менен иштөөнү өзүнүн эстетикалык позициясына айландырганы, ар бир чыгармага өз жүгүн артууну көздөгөнү сезилет.

Улуу жазуучунун чыгармалары атуулдук, гуманизм, жогорку деңгээлде көркөмдүк, философиялык тереңдик, эң татаал, оор маселелерге кайрылуу, жаратылыш менен адамдын тыгыз диалектикалык байланышта экендигин эстен чыгарбоосу менен айырмаланып турат.

Айтматовдун чыгармалары дүйнө жүзүндөгү 160тан ашык тилдерге которулуп, 650 жолу басылып, жалпы тиражы 40 миллион нускадан ашты.

Айтматовдун чыгармалары — «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Аккеме», «Делбирим», «Кылым карытар бир күн» ж. б. боюнча коюлган оюндар, кинофильмдер Стамбул, Вашингтон, София, Пекин, Варшава, Будапешт, Прага, Лондон, Токио, Дели шаарларынын сахналарында көрсөтүлдү.

Азыркы кезде да улуу жазуучу өзүнүн жаңы чыгармаларын жаратууда.

- *көбүрөөк берилип* — с особым вдохновением
күч жумшап — напряжение всех сил
өз жүгүн артуу — своя позиция, ноша
көздөгөнү сезилет — чувствуется наблюдательность, пронизательность
философиялык тереңдик — философская пронизательность

Үлгү:

Чыңгыз Айтматовдун басып өткөн жолуна көз чаптырып карасак, бул жазуучу кайсы чыгармасына көбүрөөк берилип, айрыкча күч жумшап, кайсы чыгармасына бөтөнчө маани бергенин ажыратуу кыйын.

Чыңгыз Айтматов — *зат атооч*
басып өткөн — *этиш*
жолуна — *зат атооч*

 83. Окугула. Бул үзүндү Ч. Айтматовдун кайсы повестинен? Үзүндүнү ролго бөлүп аткарып, класс сахнасына алып чыккыла.

... Жоо эми балдардын сөзүнөн кыргыз тилин баамдап, бул экөө кырылган кыргыз тукуму экенин тааныды. Балдарды ханга алып барышты. Хан Майрык-чаар Жезкемпирди чакырып:

«Бул экөөнү тайга токоюна алып барып жок кылгын! Экинчи кыргыз деген сөздү кулагым укпасын, түбөлүк аты өчсүн!» — деп буюрду. Майрык-чаар Жезкемпир тоолордон, токойлордон

 34. Текстти окуп, өз алдынча которгула. Мазмунун айтып бергиле.

Ошол киномеханик күндүзү чымчыктын үнүн тыңшап калды да, сурады:

— Тиги сайрап жаткан кайсы чымчык?

— Ал Сарайгыр, — деди Султанмурат.

— Эмне деп сайрап атат?

— «Чү, чү, сарайгыр!» — деп.

— Ал эмне дегени?

— Билбейм. Орусча, кыязы: «Но-о, но-о, желтый жеребец!»

— болот.

— Биринчиден айгыр сары болбойт. Бирок мейли дейли.

Анда «чү-чүлөп» кайда барат?

— «Сарайгыр минип, кыз оюнга баратам» деп ойлойт дешет.

Бирок айгыры чарчап, такыр жете албайт экен.

Ошол үчүн «Чү, чү, сарайгыр!» деп калган дейт.

Ч. Айтматов

? Бул үзүндү кайсы чыгармадан алынды? Ал кыз оюнга барабы? Окудун беле? Чыгармада ким деген балдар жөнүндө сөз болот?

! Билип алгыла.

КҮН БЕЛГИЛЕРИ

Уламышта ар күндүн өзүнчө белгиси бар, алар мындай айтылат.

Ишемби — иштин башы (жолго көбүнчө ишембиде аттанат, бир чоң уста устачылык ишти да ушул күндө баштаган).

Жекшемби — жетүүчү күн. «Жекшембиде жетемин» дейт.

Дүйшөмбү — дүйнөнүн бүткөн күнү.

Шейшемби — жалгыздын күнү, ата-энеден жалгыз болгон жигит бул күнү жолго чыкпаса болот дешкен.

Шаршемби — жеңил күн.

Бейшемби — берекенин күнү.

Жума — оор күн.

А. Осмонов

● *жолго аттанат* — отправляется в дорогу
жетүүчү күн — день, когда все успеваешь
береке — добро, богатство

! Жылдардын аттарын билип алгыла.

Чычкан, уй, жолборс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, донуз.

78. Сүйлөшүүнү окуп, мазмунун түшүнгүлө. Сүйлөшүүнүн негизинде кырдаал түзүп, аны уланткыла.

Алмаз: Кечиресиз, мен бул жердик эмесмин, ошондуктан адашып калдым. Мейманканамды издеп жүрөм. Ал ушул жакын жерде эле болушу керек.

Валя: Ооба, мында жакын жерде «Бишкек» мейманканасы бар. Сиз турган мейманкананын аты эмне?

Алмаз: Мен унутуп койдум.

Валя: А мейманкана кайсы көчөдө жайгашкан?

Алмаз: Менин эсимде жок, бирок мейманкана бульвардын боюнда эле.

Валя: Ал «Бишкек» мейманканасы турбайбы. № 10 же № 4 троллейбус менен баруу керек.

Алмаз: Чоң ыракмат.

Валя: Эч нерсе эмес.

• ал ушул аралыкта (жакын эле жерде) болушу керек (ыктымал) — она должна быть где-то недалеко мен ошончолук алыс кетип калыптырмынбы? — как я ушел так далеко?

79. Текстти окуп, тема койгула. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла (үлгүнү кара).

Менин досум шаарда сейилдөөнү жакшы көрөт. Жекшембиде (жекшемби сайын) саат он экилерде мага келет, анан экөөбүз шаарга сейилдөөгө жөнөйбүз. Мына биз «Алатоо» аянтындабыз. Тарых музейинин жана «Алатоо» кинотеатрынын жанынан өтөбүз да, «Эл куту комплексинин» жанына барабыз. Театрга кирели деп ойлодук. Курманжан датканын эстелигинин айланасында дайыма эл көп, өзгөчө жекшемби күндөрү. Биз эмес багын аралап сейилдейбиз. Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн салтанаты үчүн күрөшкөндөрдүн эстелигине келдик.

• асманда (көктө) кенедей да булут жок — на небе ни облачка

Үлгү: Менин досум шаарда сейилдөөнү жакшы көрөт.

менин — *ат атооч*

досум — *зат атооч*

шаарда — *зат атооч*

сейилдөөнү — *кыймыл атооч*

жакшы көрөт — *этиш*

Ал эми айыл кеңешинин катчылык кызматын аткарып жүргөндө колхоздогу жумуштун көбүн ат менен бүтүрүүгө туура келбедиби! «Ат жаныбар эмнени көрбөдү а күндөрдө, адам менен кошо тартты го азапты!» — деп эскерет Айтматов.

«Кылым карытар бир күн» романында бир тууган казак элинин жашоо-турмушу жана тарыхы кенен-кесири чагылдырылган.

• *оозмо-ооз сүйлөшүп* — лично побеседовав
баш багып — заглянув

37. Окуп чыккан чыгармаларды кыскача баяндап бергиле.

38. Орус жана кыргыз тилинде берилген текстти көркөм окугула. Бул чыгарманын автору ким? Бул үзүндү автордун кайсы чыгармасынан?

— Жоломан! Уулум Жоломан, кайдасың? — деп үн сала баштады Найман-Эне.

Же көрүнбөйт, же жооп бербейт.

— Жоломан! Кайдасың? Бул мен, сенин энеңмин!

Кайдасың?...

— Жоломан! Уулум! — Уулум эмне болгон деп чочулаган Найман-Эне үн салып баратты. Анан ээрде толгоно берди да... — Ат-па! — деп кыйкырганга араң жарады. Акмаяны бура тартып бетмаңдайлашууга үлгүрбөдү, ышкырып келген жебе сол колтугуна сайылды.

Өлтүрөр жебе ушул эле. Найман-Эне чоктук өркөчтү кучактай ооп жыгылып баратты. Бирок бою жерге тийгенче башындагы ак жоолук шыпырылып түштү да, жерге жетпей куш болуп, абага кайкып учуп чыкты. Жөн учпай адамча үн салып учуп чыкты: «Эсиңе кел, сен кимсиң? Атың ким? Сенин атаң Дөнөнбай! Дөнөнбай!...».

* * *

— Жоломан! Сын мой, Жоломан, где ты? - стала звать Найман-Апа.

Никто не появился и не откликнулся.

— Жоломан! Где ты? Это я, твоя мать!

Где ты?...

— Жоломан! Сын мой! — звала Найман-Апа, боясь, что с ним что-то случилось. Повернулась в седле. — Не стреляй! — успела вскрикнуть она и только было повернула белую верблюдицу Акмаю, чтобы повернуться лицом, но стрела коротко свистнула, вонзаясь в левый бок под руку.

То был смертельный удар. Найман-Апа наклонилась и стала медленно падать, цепляясь за шею верблюдицы. Но прежде упал с головы ее белый платок, который превратился в воздухе в

§ 13. Көнүгүү, машыгуу

74. Ырды окугула, жаттагыла.

МУГАЛИМ

Классында отуруп, Кылымына ой берген. Асыл үрөн ал чачкан, Адамдыкка бой берген. Алтыдагы бөбөккө «Алппени» тааныткан. Адамзатты илимге Алып кирген даанышман. Жетилсин деп жеткинчек Акыл күчүн төшөгөн. Баштап өткөн бүт элди, Билим деген көчөдөн.	Таалим алып жер жүзү Мугалимдин колунан. Келечекке адымдап Келет тайбай жолунан. Эрксиз элге тараткан Эркиндик нур, отунан. Улуу адам өзү да Мугалимден окуган.
--	--

Ж. Мамытов

75. Текстти которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Когда-то жил на свете воинственный хан Джаныбек. Был он жесток, неуживчив, всегда искал случая напасть на кого-нибудь.

По соседству с ним жил другой хан, по имени Султанмамат. Задумал Джаныбек уничтожить ханство Султанмамата и осадил его город.

Султанмамат собрал приближенных на совет, как избавиться от беды? Долго спорили приближенные, но так ни о чем и не договорились.

В этот час к хану явился мальчик на годовалом жеребце, одетый в старый чапан.

— Что тебе надо? Ты еще ребенок и не сможешь помочь нам добрым советом, — сказал хан.

Мальчик не смутился и ответил:

— Тот человек, который не знает, куда перекочевать и где поставить юрту, не должен править народом.

Султанмамат рассердился и хотел наказать дерзкого. Но вмешались старейшины:

— Высокочтимый хан, ты ведь знаешь нашу старую поговорку: злоба — враг, а ум — друг. Пощади этого мальчика.

Согласился хан пощадить мальчика.

Тогда мальчик смело заявил:

42. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

«Кут билим», «Заман Кыргызстан», «Мээрим», «Асаба», «Обо», «Эркинтоо», «Вечерний Бишкек», «Республика», «Кыргызын», «Кыргыз маданияты».

43. Каалаган гезит-журналдардан чакан макала окуп, мазмунун айтып бергиле.

44. Көнүгүүнү көчүрүп жазгыла. Кашаанын ичиндеги жактама ат атоочторду которуп, кашаадан чыгарып жазгыла.

1. (Ты) Сууну сиңген жерге куй, сөздү укканга айт. Кокуй ай, (ты) кандай күнгө туш кылгансың. (Ты) Боюн көр да, оюн көр. (Мы) Барсаңар, бардыгын билесиңер. (Ты) Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло. (Я) Сөзүмдү кайра алайын, Жер энем. (Мы) Барсак угарбыз, шашпагыла.

2. (Биз) Увидимся. (Биз) Сказано «не пойдем», значит, не пойдем. (Сен) Хочешь не хочешь, вынужден строго относиться (сказать). (Силер) Идите, джигиты, навстречу гостям. (Силер) Пойдете — узнаете все. (Сен) Посмотри, какая невеличка.

Үлгү: 1. Сен сууну сиңген жерге куй, сөздү укканга айт.

2. Мы увидимся.

45 Текстти окуп, мазмунуна түшүнүп, жактуу сүйлөмдөрдү тапкыла. Жактуу сүйлөмдү катыштырып, сүйлөшүүнү уланткыла.

«НУСКА» ДҮКӨНҮНДӨ

а) **Саша:** Алмаз, бүтүн «Нуска» дүкөнүнө барасыңбы?

Алмаз: Ооба, барам.

Саша: Кайсы убакытта барасың? Мен дагы барышым керек эле.

Алмаз: Сабактан кийин барам.

Саша: Кел, анда бирге баралы.

б) **Саша:** Саламатсызбы?

Сатуучу: Саламатчылык, балдар.

Алмаз: Эже, сиздерде орус мектептери үчүн 10-класстын «Кыргыз тили» окуу китеби барбы?

Сатуучу: Жок, бирок кыргыз тилинде башка китептер бар. Текченин экинчи катарын карасаңар болот.

Саша: Ии, Алмаз, карачы, Ч. Айтматовдун чыгармалары жыйнак болуп чыгыптыр.

Алмаз: 1998-жылы жазуучу 70 жашка чыкпадыбы, ошондуктан анын чыгармалары том болуп басылып чыккан турбайбы.

Саша: Эже, досум экөөбүзгө сөздүктөр керек эле. Кандай сөздүктөр бар.

69. Диалогду окуп, кемтик жана толук сүйлөмдү тапкыла. Аларды пайдаланып, аңгемелешкиле.

- Мен чет өлкөлүкмүн, шаарды билбейм
- Качан, кайдан келдиңиз? Кайда барасыз?
- Кечээ эле келдим. Германиядан. Дарыкана издеп жүрөм.
- Бул көчө менен түз барсаңыз болот. Тиги көрүнүп турган терезеден да дары сагат.
- Жок, мага борбордук дарыкана керек.
- Анда тигил көчө менен төмөн барасыз. Вокзалдын жанында.
- Ырахмат.

...

70. Сөздүктү пайдаланып, текстти которгула, суроолорго жооп бергиле.

Юдахин Константин Кузьмич 1890-жылы 31-майда Орск шаарында туулган. Ленинграддагы Чыгыш институтунда, Ленинград мамлекеттик университетинде, Москвада Чыгыш институтунда иштеген.

1944-жылы Кыргыз жерине келип өмүрүнүн аягына чейин илимий жана педагогикалык иштерде үзүрлүү иштеген. Түрк тилдери боюнча көп эмгектерди жараткан. Булардын ичинен Юдахиндин кыргыз лексикасы боюнча эмгеги зор. «Кыргызча-орусча сөздүктү» түзгөндүгү үчүн 1965-жылы Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон.

● *өмүрүнүн аягына чейин* — до конца жизни
үзүрлүү — плодотворно

- ?
1. К. К. Юдахин кайда иштеген?
 2. Ал кайсы институтта кызмат кылган?
 3. Ал кандай эмгектерди жараткан?
 4. Мамлекеттик сыйлыкты кайсы эмгеги үчүн, качан алган?

71. Макалдарды жаттап алгыла. Аяккы үч макалды которгула.

Өнөр алды — кызыл тил. Высшее искусство — красноречие.

Өнөрүң болсо, өргө чап. Если у тебя есть умение, скачи вверх (действуй).

Өнөрлүү өргө чабат. Умелый вверх скачет (преуспевает).

Акыл сокурга көз, өлөсөгө жан, дудукка тил боло алат. Ум слепому заменит глаза, немому — язык.

§ 9. Жаксыз сүйлөм (Безличные предложения)

Ээси жок, баяндоочтон гана түзүлгөн сүйлөм жаксыз деп аталат.

Односоставное предложение, в котором имеется лишь сказуемое и нет и не может быть подлежащего, называется *безличным*.

Мисалы:

1. Эшикте суук. - На улице холодно.
2. Бул ишти кантип бир күндө бүтүрүүгө болот? - Как можно закончить за один день такое дело?

Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу III жакта жекелик түрдө турат.

Глаголы в безличных предложениях стоят в III лице в единственном числе.

а) Жаратылыштын абалын билдирүүчү сөздөр (слова, обозначающие состояние природы): караңгылады (темнеет), жыттанат (пахнет), согот (дует), муздайт (холодает), кеч кирет (вечерет).

б) Адамдын ал-акыбалын билдирүүчү сөздөр (слова, обозначающие состояние человека); уктай албайт (не спится), чыйрыгып (знобит), каалайт (желает), ооруксунат (нездоровится), түш көрөт (снится).

в) Тактоочтук мааниде пайдаланылуучу сөздөр (слова, употребляющиеся как наречия): суук (холодно), ысык (жарко), уят (стыдно), керек (нужно), керек эмес (не нужно), билиш керек (должен знать).

48. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Баяндоочтун алдын сызгыла. Суроо бергиле.

1. Караңгылады, жыттанат, согот, муздайт, кеч кирет.
2. Уктай албайт, чыйрыгат, каалайт, ооруксунат, түш көрөт.
3. Суук, ысык, уят, керек, керек эмес, билиш керек.

Үлгү:

Тоодо күн караңгылады.

Тоодо күн эмне болду?

49. Текстти окуп, жаксыз сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

АРЧА

Арча Орто Азия тоолорунда өтө көп кездешет. Ал бийик тоолордо өсөт. Арча — өтө жай өсүүчү өсүмдүк. Анын бийиктиги элүү жылда бир жарым, эки метрге гана жетет.

Кыргыз жана орус тилдеринде толук жана кемтик сүйлөмдөр эки же андан ашык адамдардын сүйлөшүүсүндө, аңгемелешүүсүндө кездешет.

В кыргызском и в русском языках часто встречаются полные и неполные предложения, употребляемые в диалоге (в разговоре).

Мисалы: — Сен киного барасыңбы (толук)?

- Барбайм (кемтик).
- Эмнеге?
- Мен бош эмесмин (толук).
- Сен качан бошойсуң (толук)?
- Эртең бошойм (кемтик).
- Сен досуң менен келесинби (толук)?
- Ооба.
- Досундун аты ким эле (толук)?
- Асан (кемтик).
- Ты пойдешь в кино (полное)?
- Не пойду (неполное).
- Почему?
- Я занят (полное).
- Когда ты освободишься (полное)?
- Освобожусь завтра (неполное).
- Ты придешь с другом (полное)?
- Да.
- Как зовут друга (полное)?
- Асан (неполное).

63. Көркөм окугула, толук жана кемтик сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

1. — Алмаз, барсыңбы?
— Ооба, бармын.
— Эмесе бүгүн бир иш бар.
— Кандай?
2. — Кыргызча жакшы сүйлөйт экенсиң.
— Анча-мынча гана.
— Кайдан окугансың?
— Шаардагы мектептен.
— Кыргыз мектебиндеби?
— Жок.
3. — Алмаз, саламатсыңбы?
— Саламатчылык.
— Денсоолук кандай?
— Жаман эмес.
— Бүгүн күн жылуу го?
— Жок, аба ырайы бузулуп келатат.

Бул улуттук маданияттын, эгемендүүлүктүн, келечекке умтулуунун белгисин берип турат. Герб, Туу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин сессиясында жактырылган.

Это — символ национальной культуры, суверенитета и стремления к будущему.

Герб и Знамя одобрены на сессии Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики.

57. Текстти окугула. Жаттагыла.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГИМНИ

*Сөзү Ж. Садыковдуку жана Ш. Кулуевдики.
Обону К. Молдобасановдуку жана Н. Давлесовдуку.*

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоону мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Бийык сактап урпактарга берели.

Кайырма:

? 58. Герб, Туу, Гимн жөнүндө эмнелерди билдинер?

59. Текстти окугула. Которгула. Кыргыз жеринин байлыгы жөнүндө аңгемелеп бергиле.

Мугалим: Балдар, кыргыз жеринде кандай кен байлыктар бар?

Биринчи окуучу: Алтын, күмүш, жез, сурьма, көмүр, сымап ж. б.

Мугалим: Элибиз жер байлыктарын алтын деп баалашат.

Эмесе, жерибиздин алтындары тууралуу сөз кылалы. Балдар, алтындын өңү кандай?

Экинчи бала: Алтындын өңү сары. Мисалы, энемдин сөйкө, шакеги алтындан. Алардын түсү сары.

Үчүнчү бала: «Алтын сары, ай сары, күз айында жер сары» деген ыр жаттаганбыз. Демек, алтындын өңү сары болот.

Мугалим: Туура. Бирок суроонун мааниси башкада. («Алтын пахта, ак пахта» деген ыр угулат.)

Төртүнчү окуучу: И-и, таптым, пахтаны «ак алтын» деп айтышат.

Мугалим: Алтындын дагы бир өңү кандай экен?

Жалпы: Ал аппак.

Мугалим: Муну жаңылбай таптыңар. Ушуга байланыштуу дагы бир суроо. «Ак алтындуу аймакта» деп коюшат. Андай аймак кайда?

Бешинчи окуучу: Ош жакта. Жалалабат жакта да пахта өсөт.

Мугалим: Экөөңөрдүкү тең туура, бирок, жалпысынан Республиканын түштүгүндө десеңер болот. Пахта эмне үчүн Чүйдө, Ысыккөлдө, Таласта өстүрүлбөйт?

Төртүнчү окуучу: Бул жак тоолуу.

Мугалим: Туурабы?

Экинчи окуучу: Түштүк деле тоолуу. Кеп тоодо эмес, жердин ысыгында.

Мугалим: Туура. Пахта ысыкты сүйгөн өсүмдүк. Ошентип, биз пахтанын мекенин билип алдык. Алтындын дагы бир түрү бар, ал жер алдынан алынат, отко да жагылат. Бул эмне?

Бешинчи окуучу: Көмүрдү «кара алтын» дешет.

Мугалим: «Кара алтын» кайдан чыгат экен?

Биринчи окуучу: Ташкөмүр шаарында.

Экинчи окуучу: Сүлүктүдө, Кызылкыяда, Кузбасста, Карагандыда...

● *жергебиздин*— нашей земли
алардын түсү— их цвета
ак алтындуу аймак— край «белого золота»

60. Окуп, табышмакты тапкыла.

Жалбырагын жабыла
Күз келгенде үзүшөт.
Кургасын деп тезирээк
Керме жипке тизишет.
Ачуу неме ал өзү,
Аты болот эмине?

(Т...М)

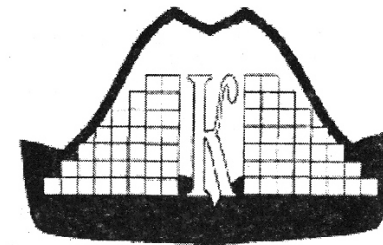
Ш 61. Окуп, мазмунун кыргызча айтып бергиле.

ХОРОШИЙ СОВЕТ

Молодой начинающий писатель прислал Марку Твену свою рукопись. Марк Твен ответил: «Дорогой господин! Исследователи природы рекомендуют писателям есть рыбу, так как это блюдо содержит фосфор для мозга. Я не могу вам сказать в настоящий момент, сколько рыбы вы должны съесть. Но если рукопись, что я возвращаю вам с удовольствием, такая же, как и другие ваши произведения, то я думаю, что пара китов средней величины вам не повредят».

62. «К» (кы) табышы менен башталып, (ки) табышы менен бүткөн сөздөрдү ирети менен клеткаларга толтургула. «К» тамгасынын эки түрлүү айтыларын эстегиле. Окуп, ажыратууга аракеттенгиле.

Заполните клетки словами, которые начинаются на звук «к» (кы) и заканчиваются на звук «к» (ки). Вспомните: двоякое произношение буквы «к». Используйте словарь. Правильно произнесите слова с буквой «к».

§ 11. Толук жана кемтик сүйлөм (Полные и неполные предложения)

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү толук айтылса, толук сүйлөм деп аталат. Предложения, в которых налицо оба главных члена, называются *полными*.

Мисалы: Мен келдим. — Я пришел.

Сүйлөмдүн баш мүчөсүнүн бири айтылбай калса, кемтик сүйлөм дейбиз. Предложения, в которых отсутствует один из членов, называются *неполными*.

Мисалы: Караңгы түн. - Темная ночь.
— Ким алып келди? - Кто принес?
— Атаң. - Отец.

Ш 56. Кыргыз жана орус тилдеринде окуп, билип алгыла

ГЕРБ

Кыргыз Республикасынын Герби — Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эмблемасы. Авторлору А. Абдыраев, С. Дубанаев. Герб 1994-жылды 14-январда кабыл алынган.

Гербеде негизинен ак мөңгүлүү тообуз, көлүбүз чагылдырылган, ары жагында нурун чачып күн турат. Ошондой эле элибиздин дыйканчылыгын айгинелеген пахта, буудай, ортосунда эркиндиктин символу болгон канатын жайган Акшумкар тартылган.

Гербдин негизги идеясы — Кыргызстанда жашаган элдин биримдигин чыңдоо.

ТУУ

1992-жылдын 5-мартында эгемендүү Кыргыз Республикасы үчүн зор окуя болду. Тарыхта биринчи жолу жаңы мамлекеттин туусу желбиреди, ал улуттук мамлекеттин өзгөчө атрибуту болуп калды. Кыргыз Республикасынын желеги кызыл түстөгү кездемеден жасалат. (Бул—мекен үчүн кашык каны калганча күрөшүүгө даяр экендиктин белгиси).

Желектин ортосунда күндүн шооласы тегиз чачырап турат. Анын ортосунда боз үйдүн түндүгү тартылган.

ГЕРБ

Герб Кыргызской Республики — это государственная эмблема Кыргызской Республики. Авторы его — А. Абдыраев и С. Дубанаев. Он был принят 14 января 1994 года.

На гербе отражены наши белоснежные горы с ледниками и наше озеро, на заднем плане — рассеивающиеся лучи солнца. Во внешнем кругу сверху и снизу написано название нашей страны. Сбоку изображены хлопок и пшеница, являющиеся символами земледелия, а в нижней части внутреннего круга нарисован расправляющий крылья белый Сокол.

Основная идея герба — это укрепление единства живущих в Кыргызстане народов.

ЗНАМЯ

5 марта 1992 года в жизни суверенной Кыргызской Республики произошло великое событие. Впервые в ее истории взвилось новое знамя независимой страны, которое стало особым атрибутом национального государства. Знамя сделано из материи красного цвета. (Это означает готовность бороться за Родину до последней капли крови).

В середине знамени рассеивающиеся лучи солнца, в центре которого нарисован тундук (верхний деревянный круг остова юрты).

4. — Сизден өтүнөм! (Прошу Вас!)
— Жардам (помощь) берип койсоңуз.
— Сизден жардам суроого болобу?
— Сизге бир өтүнүчүм (просьба) бар ...
— Кайталап коюңузчу....
— Кирүүгө мүмкүнбү?

64. Окуп, кыргыз тилине которгула. Сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү катышканын белгилеп, дептеринерге жазгыла.

- Когда ты вернёшься домой?
— Завтра.
— Пойдешь ли ты со мной в кино?
— Пойду.
— Что будем делать после кино?
— Сходим на каток.
— А коньки у тебя есть?
— Есть.

? 65. Суроолорго жооп бергиле. Толук жана кемтик сүйлөмдү ажыраткыла.

- Окууңуз кандай?
— ...
— Денсоолугуңуз кандай?
— ...
— Иштериңиз кандай?
— ...
— Эмне жаңылыгыңыз бар?
— ...
— Кайда барасыз?
— ...
— Саат канча болду?
— ...

? 66. Суроо бергенди үйрөнөлү.

— ... ?
— Мен Ч. Айтматовдун «Кыямат» аттуу романын сатып алдым.

— ... ?
— Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» деген чыгармасын окугам.

— ... ?
— К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» бар.

— ... ?
— Касым Тыныстановду билем.

— ... ?
— Майрамкан Абылкасымованын «Билим күнү» деген ырын жаттагам.

Орто Азия элдеринин, өзгөчө кыргыздардын турмушу байыртадан бери эле арча менен тыгыз байланышкан. Балдар төрөлгөндө аларды арча бешикке жаткырышат. Алар чоңойгондо арчадан жасалган ээрге минишет. Ал эми карыганда арча таяк таянышат.

Арчадан ацетон, уксус кислотасы жана башка уулуу заттар алынат. Арча бизге өтө пайдалуу. Аны биз коргоого тийишпиз.

- *арча бешик* — колыбель из арчи
ээрге минүү — сесть в седло

? 50. Суруолорду толуктагыла. Жооп бергиле.

1. — ... кездешет?
—....	4. — ... алынат?
—....
2. — ... өсөт?
—....	5. — ... кылышыбыз керек?
—....
3. — ... колдонушат?
—....	6. — ... коёбуз?
—....

51. Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочун пайдаланып, текст боюнча сүйлөшкүлө.

52. Берилген сөздөрдү маанисине карай ордуна коюп, сүйлөм түзгүлө. Сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн, кыргыз жана орус тилиндеги сүйлөмдөрдүн орун тартибин байкагыла.

1. Арча, кездешет, тоолорунда, Орто Азия, өтө, көп.
2. Ал, өсөт, бийик, тоолордо.
3. Арча жай, өтө, өсүүчү өсүмдүк.
4. Анын, бийиктиги, элүү, жылда, бир, жарым, жетет, эки метрге гана.

5. Орто Азия, элдеринин, өзгөчө, кыргыздардын турмушу, байланышкан, тыгыз, эле, арча менен, бери, байыртадан.

Үлгү: Арча Орто Азия тоолорунда өтө көп кездешет.

■ 53. Ырды окуп, түшүнүп, жаттагыла.

АРЧА

Алыскы кар чүмкөлгөн түндүк жакта,
Жапжалгыз өсүп турат жапайы арча.
Мончоктой кар оронгон бутактары
Үргүлөп көзү илинет анда-санда.
Түшүндө: көз көрбөгөн ээн жакта,
Ойготкон алтын күндү, күн чыгышта,
Бир курма кең жайылып өсүп турат
Жапжалгыз, ал да убайым, ал да капа.

А. Осмонов

Болот: Ыракмат. Алар жакшы турушат. Атам пенсияда энем болсо ательеде тикмечи болуп иштейт.

Вадим Петрович: Анда эмесе ата-энеңе салам айт!

Болот, Алмаз: Кош болуңуз, көрүшкөнчө!

§ 12. Текст менен иштөө

68. Текстти окугула, которгула, мазмунун айтып бергиле.

БИЛИМ - ТҮГӨНБӨС БАЙЛЫК

Бир кишинин эки баласы бар эле. Атасы улуу баласын жакшы көрчү. Энчисин улуу баласына бермек болду.

Энеси эки баласын тең жакшы көрчү. Энчини экөөнө тең бөлүп бермек болду. Атасы энени тилине кенгөн жок. Аялын урушту. Ал качып, бир кара чийдин түбүнө барып, ыйлап отурду.

Жолдон өтүп бара жаткан жолоочу энени көрдү.

— Эмне үчүн ыйлайсың? — деп сурады.

Эне жай-маанисин айтты. Жолоочу аңгемеге түшүнгөн соң, бир азга ойлоно калды.

— Сиз бекер ыйлабаңыз! Кичи балаңызды окутуңуз. Билим — түгөнбөс байлык дейт. Атанын дөөлөтү колдун кириндей, бат эле жоголот, — деди ал.

Эне жолоочунун сөзүнө макул болду. Баласын окутту. Бала көп жылы тырышып окуду. Түрдүү өнөр үйрөндү. Өнөр аркасында бай болду. Агасы атанын дөөлөтүн күтө албай жакырланды. Абдан жарды болду. Акыры инисинен жардам сурады. «Энеге баланын алалыгы жок. Билим — түгөнбөс байлык».

Касым Тыныстан уулу

- *түгөнбөс байлык* — нескончаемое богатство
энчисин — здесь: в наследство,
жакырланды — обнищал
жай мааниси — значение случившегося
- атанын дөөлөтү* — богатство, достояние отца
колдун кириндей жоголот — уйдет (исчезнет)

- ? 1. Тексттин автору жөнүндө эмне билесинер?
2. «Билим — түгөнбөс байлык» деген сөздү кандай түшүнөсүң?
3. Ата-эне балдарын бирдей көрдүбү?
4. Энци кимисине ыйгарылды?
5. Эне эмне үчүн ыйлады?
6. Ага ким жардам берди?
7. Эки баланын кимиси акылдуу экен?

Сатуучу: Мына, Юдахиндин 40 миң сөздөн турган «Кыргызча-орусча сөздүгү», Б. Орузбаеванын 13500 сөздөн турган «Орусча-кыргызча сөздүгү», Б. Орузбаева жана В. Закированын «Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү», С. Мусаевдин «Сүйлөшмөсү» жана дагы «Кыргыз адабияты боюнча терминдердин түшүндүрмө сөздүгү» бар. И, баса, дагы «Кеп маданиятынын маселелери» да бар.

Саша: Автору ким?

Сатуучу: Автору С. Мусаев. Силер кайсы класста окуйсуңар?

Алмаз: Биз 10-класста окуйбуз.

Сатуучу: Анда силерге Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» жана «Кыяматын» алышыңар керек экен.

Саша: Анда бизге сөздүктөр менен бирге Ч. Айтматовдун эки китебин бериңиз.

Алмаз: Канча турат экен?

...

46. Окуп, тилинерди жатыктыргыла. Жаттап алгыла.

Кезек-кезек	Көзү бүтүк,
Тезек терсек,	Үч күчүк үшүп,
Керек дешет	Үч күчүк үшүп,
Кесек тезек.	Үнү бүтүп.

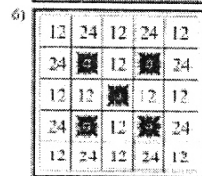
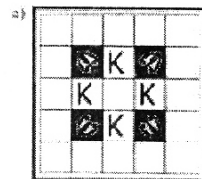
Быкы-быкы, быкы таш,
 Быкылдаган кызыл таш,
 Таар токум чаар таш,
 Тайгаланма кара таш.

47. а) «К», «ү» тыбыштарын ирети менен клеткаларга жайгаштырсаңар, эки куштун аты чыгат. Куштардын атын 16 жолу эбин таап окугула.

Заполните по порядку буквы «к», «ү» и отгадайте имена двух птиц. Имена птиц повторяются 16 раз.

б) Алфавиттеги тартип боюнча сандардын ордуна тамга коюп окугула.

В алфавитном порядке поставьте вместо чисел буквы и прочитайте.

Акылдуунун иши да — акылдуу. Акылдуу киши аз сүйлөйт. Акылсыз адам — мөмөсүз дарак сыяктуу.

72. Кашаанын ичиндеги сөз айкаштарын которуп, сүйлөмдү толуктагыла. Көңүгүнү көчүрүп жазгала.

1. К. К. Юдахин 31-майда 1890-жылы Орск (родился в городе).
2. Ленинградда, Москвада (работал в институте).
3. Ал 1944-жылы Кыргызстанга келип (работал плодотворно).
4. Түрк тилдери боюнча (создал много трудов).
5. Ал кыргызча-орусча (составил словарь).
6. 1965-жылы К. К. Юдахин Мамлекеттик сыйлыкка (был удостоен).

73. Сүрөт боюнча суроолорго жооп бергиле. Иреттик сан атоочторду уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Почточу кимге кайсы гезит-журналдарды таратып берди, аныктагыла. («Кут билим», «Студенттик меридиан», «Вечерний Бишкек», «Мээрим», «Кырчын», «Кыргыз туусу», «Оркинтоо»)

Үлгү:

- Студент Алмаз канчанчы кабатта жашайт?
- Алмаз алтынчы кабатта жашайт.
- Почточу Алмазга кайсы журналды алып келип берди?
- Почточу Алмазга «Мээрим» журналын алып келип берди.

птицу и полетел с криком: «Вспомни, чей ты? Как твое имя? Твой отец Дононбай! Дононбай!...».

39. Жогорудагы үзүндүнүн негизинде сүрөт тарткыла, сахналаштыргыла.

40. Макалды окуп, мазмунун түшүнүп, жаттап алгыла.

1. Ата — аска тоо,
Эне — боорундагы булак,
Бала - экөөнө шам чырак.	Отец — могучая гора,
Мать — звенящий родник,
Ребенок — свеча между ними.
2. Атаң карыса, кул кылба,
Энең карыса, күң кылба.	Если отец постареет, недеяй рабом,
Если мать постареет, не делай рабыней.

§ 8. Жактуу сүйлөм (Личные предложения)

Белгилүү жактуу сүйлөм I же II жактагы этиштик баяндоочтон түзүлөт. Мында этишке уланган жак мүчө аркылуу ээнин кайсы сөз болору белгилүү болуп турса да, ал талап кылынбайт.

Подлежащее, а точнее, действующее лицо, в определенно-личных предложениях подразумевается через форму сказуемого, заключающуюся в личных аффиксах I и II лица.

Мисалы:

1) (Сен) Сууну сиңген жерге куй, сөздү укканга айт. (Ты) Воду лей туда, где она впитается, слово скажи слушающему.

(Сен) Эмнени эксең — ошону оросун. (Ты) Что посеешь, то и пожнешь.

2) — Баралыбы?	— Ну что, пойдём?
— Мейли, барса баралы.	— Ладно, идти так идти.
— Мейли, барса барам.	— Ладно, пойти-то пойду.
3) (Мен) Окуса окуймун.	Надо учиться — значит, (я) буду.

Эки алса, эки алам, сага эмне?

«Барбайм» дедим, барбайм.

Если (я) получу двойку, то получу, тебе-то что.

Сказано (я) «не пойду», значит, не пойду.

41. Түн, жаз, күш деген сөздөрдүн антонимин, жай, кылым деген сөздөрдүн синонимин таап, сүйлөм түзүлө.

Үлгү: Түн — күн.

1. Түн. Айлана жымжырт. 2. Күн. Күн жаркырап тийип турду.

— Пошлите меня гонцом к хану Джаныбеку, но дайте мне самого высокого верблюда и самого старого козла.

Дали мальчику самого высокого верблюда и самого старого козла и отправили к грозному хану Джаныбеку. Приехал мальчик к хану Джаныбеку.

— Откуда ты едешь, мальчик?

Мальчик не испугался:

— Я из ханства Султанмамата, — сказал он.

Хан Джаныбек возмутился.

— О негодный мальчишка, неужели в вашем народе не нашлось посланца из числа самых больших людей? — спросил он гневно

— Повелитель мой, — ответил мальчик, — если вы хотите говорить только с самым большим, то поговорите с этим верблюдом.

Хан мой, если хотите говорить только со старейшим, то вот поговорите с этим бородатым козлом, — он у нас самый старей.

Удивился хан находчивости мальчика.

— Ты смел и умен, — сказал грозный хан. — Я награжу тебя. Проси, чего хочешь.

— Подарите мне столько земли, сколько влезет в шкуру моего верблюда.

Усмехнулся хан такой просьбе и кивнул головой в знак согласия.

Тогда мальчик заколол верблюда, вырезал из шкуры тончайшие полоски, связал их в один длинный, узкий ремень, которым опоясал свой осажденный город.

Так мальчик благодаря своему уму и смелости спас родной город.

Кыргызская народная сказка

! 76. Ойлонгула! Окуган жомогуңарга ат койгула.

? 77. Жомоктун негизинде изложение жазгыла.

План:

1. Хан эмне деп ачууланды?
2. Бала коркпостон, ханга эмне деди?
3. Хан эмнеге ыраазы болду?
4. Бала ханга кандай өтүнүч менен кайрылды?
5. Хан баланын өтүнүчүн кандай кабыл алды?
6. Бала шаарын кантип сактап калды?

Чычкан	1900	1912	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996
Уй	1901	1913	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997
Жолборс	1902	1914	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998
Коён	1903	1915	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999
Улуу	1904	1916	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000
Жылан	1905	1917	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001
Жылкы	1906	1918	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002
Кой	1907	1919	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003
Мечин	1908	1920	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004
Тоок	1909	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005
Ит	1910	1922	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006
Догуз	1911	1923	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007

§ 7. Көнүгүү. Текст менен иштөө

35. Окуп, тилинерди жатыктыргыла.

Жолдошум, сен, Тышка чык. Кабинетке камалба, Мында кел, Турмуш арала. Эл да,	Жер да, Өмүр да, Миң кубулуш. Сен көрө элек Кызык турмуш Баары мында!
---	--

М. Элебаев

36. Текстти окуп, которгула. Мазмунун айтып бергиле.

Жазуучу Шекер айлына барган сайын айылдаштарынан жаңылыктарды угуп, өзү окуяларга аралашып, эмгек адамдары менен оозмо-ооз сүйлөшүп, кандайдыр толкунданган сезимде келген учурлары көп. Алдындагы жаңы чыгармасынын каарманы Танабай менен да ушундай жагдайда таанышып, жаныбар Гүлсарынын тагдырына күбө болот. Гүлсары сыяктуу ат — автордун бала чагынан ой-сезиминде жашап жаткан образ. «Чыңгыз жыгач ат минип, ойноп жаткан экен. Мени карап калды. Чыңгызды бетинен сүйүп, таңыркап отурган Илгизди колуна көтөрдүм. Ангыча Төрөкул эшиктен баш багып: —Мариям, булар биздин балдарыбыз. Чыңгызыбыз атты өтө жакшы көрөт деди», — деп эскерет Мариям Туганбаевна.

§ 14. Чейректик кайталоо

Эстегиле.

1. Синтаксистин объектиси эмне?
 2. Кандай сөз айкаштарын билесинер?
 3. Орус тилинде канча сөз айкашы бар?
 4. Кыргыз тилинде канча сөз айкашы бар?
 5. Аларды атап айырмасын тапкыла.
 6. Жөнөкөй сүйлөмдүн кандай түрлөрүн билесинер?
 7. Бир тутумдуу сүйлөмдөр канчага бөлүнөт?
 8. Белгилүү жактуу сүйлөм деп эмнени айтабыз?
 9. Жаксыз сүйлөмдүн канча түрү бар?
 10. Атама, кемтик жана толук сүйлөмдөр речтин кайсы түрүндө кездешет?
 11. Эки тутумдуу сүйлөмдүн түрлөрүн атагыла.
 12. Жалаң жана жайылма сүйлөмдөргө мисал келтиргиле.
80. Төмөнкү сөз айкаштарынан сүйлөм түзгүлө, алардын ортосундагы байланышты аныктагыла.

1. борбор жаңы өнөр жайлуу	шаар	4. класстык үй лабораториялык	иш
2. чытырман ийне-жалбырактуу тропикалык	токой	5. окуучунун жазуучунун студенттин	иши
3. таза муздак минералдуу	суу	6. ишти	баштоо бүтүрүү текшерүү

81. Төмөнкү сөздөрдөн, сөз айкашынан жөнөкөй сүйлөм, анан жайылма сүйлөмдөрдү түзгүлө (мен, үй-бүлө, жаз, кел, мектеп, бар, көр).

Үлгү: Мен.

Мен барамын.

Мен жумушка автобус менен барамын.

Эртең менен мен жумушка автобус менен барамын.

Эртең эртең менен мен жумушка автобус менен барамын.

Эртең эртең менен Алмаз экөөбүз жумушка автобус менен барабыз.

82. Текстти окуп, которгула. Сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Ч. Айтматовдун басып өткөн жолуна көз чаптырып карасак, бул жазуучу кайсы чыгармасына көбүрөөк берилип, айрыкча күч